

УДК 340.15:931/939

О.А. ГАВРИЛЕНКО, докт. юрид. наук,
доц., Харківський національний університет
внутрішніх справ

З ДОСВІДУ АНТИЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРОДОВОЛЬЧУ БЕЗПЕКУ (САМОС, II СТ. ДО Н.Е.): ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ключові слова: продовольча безпека, закон, античність, посадова особа, державний контроль, санкція

Нинішнє соціально-економічне становище, що склалося в Україні, визначає надзвичайну актуальність діяльності держави щодо забезпечення продовольчої безпеки. Кардинальні перетворення у політичній, правовій та економічній сферах, що відбулися останнім часом, чітко вказують на необхідність цілеспрямованої діяльності у цій царині. Наша держава пережила непростий історичний період та вступила до епохи, коли після радянського періоду відтворилася приватна власність. Інтенсивні економічні перетворення попередніх років знаменують собою поступовий перехід до якісно нової моделі господарювання, що спирається, з одного боку – на специфічні умови державного розвитку, а з іншого – на глобальні світові, а також європейські тенденції. На цьому тлі особливо яскраво виявляються негативні наслідки обраної тактики та стратегії реформування: триває розшарування населення за майновою ознакою, відбувається деіндустріалізація економіки, посилюються ентропійні¹ процеси у сільському господарстві, зростає продовольча залежність країни, під загрозу потрапляє її продовольча безпека.

¹ Ентропія (від давньогрец. *ἐντροπία* – поворот, перетворення) – міра хаотичності системи, що складається з багатьох елементів.

Вагомий внесок до теорії забезпечення продовольчої безпеки держави внесли фахівці-юристи Т.В. Курман, О.І. Гойчук, З.М. Ільїна, А.Ю. Тригуб, Л.Д. Греков, А.В. Кузьмін, А.Д. Юрченко [1–6] та ін. Проте історико-правовий аспект цієї проблеми й донині становить майже суцільну лакуну.

Проблема забезпечення продовольчої безпеки, тобто захищеності життєвих інтересів людей, яка знаходить вираження у гарантуванні державою безперешкодного фізичного та економічного доступу особи у будь-який час до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєдіяльності [7], постає вже у стародавній час. В античний період, коли на теренах півдня сучасної України утворилися та розвивалися держави (Ольвія, Херсонес, Боспор), котрі вели активну хлібну торгівлю з грецькими полісами, розташованими у Малій Азії та на Пелопоннесі, в яких продовольча проблема стояла доволі гостро [8], на скелястих островах в Егейському морі також існували поліси, що майже цілком залежали від зовнішньої торгівлі. Через невелику кількість земель, які можна було обробляти, та їхню невисоку родючість питання забезпечення громадян продуктами харчування ніколи не випадали тут з поля зору держави.

Одним з таких полісів, який посідав помітне місце серед інших держав еллінської ойкумени того часу був Самос, розташований у південно-східній частині однойменного острова. Заселення острова розпочалося ще у III тис. до н.е. Спочатку тут мешкали племена лелегів та карійців. Окрім того, у перебігу археологічних досліджень було виявлено й сліди мінойської та мікенської цивілізацій. А на початку I тис. до н.е., під час великого грецького переселення, тут з'явилися іонійці, після чого Самос став одним з дванадцяти членів Іонійської Ліги – міжполісного союзу, що виник близько IX ст. до н.е. До початку VIII ст. до н.е. поліс перетворився на розвинений торговельно-ремісничий центр. Цьому сприяло географічне розташування острова, що знаходився на перехресті транспортних шляхів з Греції, Єгипту до Малої Азії та полісів Півні-

чного Причорномор'я. Саме тому високого ступеню розвитку тут набуло мореплавання й посередницька торгівля, за рахунок чого значною мірою й здійснювалося забезпечення населення продуктами харчування.

До VII ст. до н.е. тут існувала монархія, але у подальшому вона змінилася на республіканську форму правління. Влада перейшла до аристократії (геоморів). Хоча протягом VI ст. до н.е. періодично на Самосі встановлювався й авторитарний режим у формі тиранії (Демотела, Сілосопа, Полікрата) [9, 10]. Невдовзі, внаслідок запеклих воєн, поліс став залежним від Персії, а з 520 р. його було включено до складу держави Ахменідів. Місцеве населення здійснювало запеклу боротьбу проти загартників, але лише, у 479 р. до н.е., після перемоги греків у битві при Саламіні, Самоська держава, звільнившись від перського панування, увійшла до складу Афінського морського союзу (у формі олігархічної, а пізніше – демократичної республіки), де користувалася достатньо широкою автономією у вирішенні внутрішніх, зокрема й продовольчих, справ. Після Ламійської війни 322 р. до н.е. острів потрапив до сфери впливу Македонії, а близько 301 р. – держави Птолемеїв (протягом певного часу у його гавані навіть базувалися кораблі єгипетського флоту) [11]. З ослабленням Птолемеїв панування на Самосі встановили Селевкіді, а після Сірійської війни (192–188 рр. до н.е.) [12] римляни передали острів своєму союзникові – Пергамській державі. Разом з нею Самос у 133 р. до н.е. увійшов до складу Римської держави у складі провінції Азія (але на правах достатньо широкої автономії).

Саме до цього періоду в історії Самосу, очевидно, й відноситься лапідарна пам'ятка права – «Хлібний закон», текст якого, викарбуваний на кам'яній брилі, було виявлено археологами ще у XIX ст., але вперше опубліковано лише у першій половині XX ст. спочатку у Німеччині (№ 976 [13]), а пізніше в СРСР (№ 430, с.269–271 [14]). При розгляді документу одразу привертає увагу той факт, що, незважаючи на римське панування, до

його підгрунтя було покладено саме давньогрецьке право. Адже подібні норми бачимо й в інших нормативно-правових актах еллінських полісів, що збереглися до нашого часу.

Насамперед, «Хлібним законом» чітко визначалася процедура обрання осіб, відповідальних за забезпечення громадян необхідним продовольством – «підкувальників» коштів, зібраних для закупівлі продовольства. За нормою закону безпосередньо перед виборами таких «підкувальників» народні збори так званих «тисяч», які являли собою підрозділи самоських філ, повинні були здійснити перевірку поручителів та наявність і повноту застав, що вносилися ними. Вочевидь, такими заставами поручителі гарантували чесність та порядність пропонованих ними кандидатів на посаду. Після цього члени чергової частини Ради міста – притани мали записати до спеціальних громадських книг імена поручителів та їхні застави, які були піддані перевірці. Окрім того, до громадських книг мусили бути внесені й імена кандидатів на посади «підкувальників». Громадянам, імена яких було внесено до списків певної тисячі, – «тисячникам» надавалося право обирати одну й ту ж особу на посаду підкувальника на річний термін не більш як п'ять разів поспіль (№ 430, с.271 [14]).

Вибори мали здійснюватися міськими Народними зборами шляхом хейротонії або за жеребом у наперед визначений день. На початку зборів, як приписувалося законом, міський глашатай повинен був піднести молитву про дарування щастя виборцям, «якщо вони оберуть таких підкувальників, які, на їхню думку, щонайкраще застосують» кошти, зібрані з деяких, вочевидь найзаможніших, городян для закупівлі хліба. Імена осіб, що зробили внески, а також сума кожного з них (переважно – 100 драхм) зазначено на тому ж камені, на якому вирізано напис (№ 430, с.269 [14]).

Капітал, що складався таким чином, міг віддаватися обраними «підкувальниками», щоб примножити його, у позику під певний відсоток. Відсотки, що наростали протягом визначеного терміну, тисяча повинна була передати громадянам, обраним Народними зборами для

закупівлі хліба. Якщо ж вона з будь-яких причин не передавала ці кошти, то розподіл хліба, належного тисячі, серед її членів не здійснювався доти, поки її члени не виконували свого зобов'язання.

На обраних піклувальників покладался обов'язок збирати відсотки з відданого у позику капіталу та записувати ці відсотки на рахунок громадян – закупників хліба. У більшості еллінських полісів такі особи іменувалися ситонами або ситофілаками (від грец. σίτος – хліб). Наявність подібних посад документально засвідчено у стародавніх Афінах, Ольвії, Істрії та інших містах-державках. Наприклад, у ході археологічних розкопок ольвійської агори поруч з будівлею гімнасією було знайдено плиту, датовану межею III–II ст. до н.е., з викарбуваним рельєфом, на якому зображувалася колективна трапеза, та написом-присвятою колегії ситонів: «Феокл (син) Фрасідама, Деметрій (син) Фокріта, Афіней (син) Конона, Навтим (син) Героксена, що були ситонами, при секретарі Афінодорі (сині) Демагора (цей) рельєф Доброзичливо вислуховуючому Герою (присвятили)» (№ 72 [15]); [16, с.155–161]. Ця пам'ятка уперше засвідчує наявність в Ольвії наприкінці III–II ст. до н.е. колегії ситонів, головним обов'язком якої була закупівля хліба за цінами, встановленими державою, а також здійснення ситонетрій і ситоній. На думку О. І. Леві колегія ситонів обиралася у грецьких полісах виключно у надзвичайних випадках, в часи, коли держава внаслідок певних форс-мажорних обставин не мала змоги забезпечити громадян необхідною кількістю хліба і, з огляду на це, ціна на зерно стрімко підносилася [17, с.89]. Відповідно до «Хлібного закону» ці особи («ситони») зобов'язувалися здійснювати закупівлю зерна, що надходило у розмірі 1/20 частини врожаю з Анеїв². При цьому «богині повинна бути сплачена ціна не нижче раніше встановленої

народом, тобто 5 1/3 драхми за медимн» (№ 430, с.269 [14]).

Якщо продовольчій безпеці Самосу ніщо не загрожувало і, з огляду на це, Народні збори не ухвалювали рішення щодо здійснення подальшої закупівлі хліба, наявні надлишки грошей піклувальники повинні були зберігати у себе доти, поки не будуть призначені інші піклувальники із закупівлі хліба, і тоді колишні піклувальники мусили переписати ці надлишки на рахунок своїх наступників. Якщо ж приймалося рішення провадити подальшу закупівлю хліба, то піклувальники повинні були негайно записати гроші на рахунок особи, обраної для закупівлі. На цю особу покладался обов'язок здійснити закупівлю хліба в Анеях «таким способом, яким вона розраховує доправити його для міста за найдешевшою ціною, якщо тільки народні збори не вирішать, що в іншому місці можна закупити хліб ще дешевше». У такому разі закупівля зерна мала відбутися так, як ухвалювали Народні збори (№ 430, с.269 [14]). Щорічно органи управління, які здійснювали свої повноваження у місяці Артемісіоні (квітень-травень) [18], повинні були доповідати про закупівлю хліба протягом року, що минув, у Народних зборах, та зобов'язувалися поставити обговорення цього питання до порядку денного.

За законом, вибори громадян «для завідування хлібною операцією» мали відбуватися щорічно. Народні збори повинні були призначити двох осіб – по одній від кожної філи. Для кандидатів на цю посаду було встановлено високий майновий ценз. Один з «ситонів» повинен був «мати у власності майно, оцінене не менш як у три таланти», інший – не менше двох талантів. Закон наголошував, що кандидати з громадян, що пропонувалися для розведення операцій з закупівлі хліба, обов'язково повинні були представити «поручителів за свій ризик». На обраних осіб покладался обов'язок, одержавши від піклувальників відсотки з капіталу, відданого у позику, встановити ціну на хліб, визначити інші видатки, пов'язані з закупівлею хліба, а також зважити закуплене зерно. У випадку, якщо хтось із громадян вважав, що мо-

² Анеї – місцевість на малоазійському березі навпроти Самосу. До святилища Гери, яке розташовувалося там, надходив у вигляді принесень хліб, що відраховувався у розмірі 1/20 врожаю.

же знайти та закупити для держави хліб за більш вигідними умовами, аніж ті, що були запропоновані «ситонами», то, в разі надання достатньої застави та назвавши поручителів, він міг одержати можливість здійснити цю операцію, але знов-таки лише за наявності відповідної постанови Народних зборів.

Увесь закуплений хліб «ситони» мусили розподілити між громадянами, що мешкали у місті, за тисячами, надаючи кожному щомісяця безкоштовно по дві міри зерна. С.О. Жебелюв припускав, що ця міра дорівнювала одному медимнові (№ 430, с.270 [14]), тобто близько 52,5 літрів. Розподіл повинен був починатися з місяця Пелусіону та тривати доти, поки увесь хліб не буде витрачено. «Хлібний закон» приписував здійснювати розподіл протягом перших десяти днів кожного місяця, а для відсутніх – протягом 30 днів після їхнього повернення. Кожен громадянин мав з'являтися для одержання своєї частки зерна особисто. Виключення було можливим лише у випадку тяжкої хвороби.

Для поточного контролю за діяльністю осіб, обраних для закупівлі хліба, обиралися контролери. Щомісяця «ситони» повинні були надавати на їхній розгляд у письмовій формі перелік осіб, які одержали хліб, розташовуючи їх за тисячами.

Якщо хтось з тих, хто одержав позику, не повертав її (усю повністю або частково), то за рішенням народних зборів тисячі його майно, внесене, як застава, мало бути розпроданим. У разі, якщо ціна цього майна була більшою за узятую позику, то надлишок повертався заставодавцеві, а якщо виявлялася нестача, то недостатні кошти стягувалися з поручителя.

Для осіб, що обиралися громадою для виконання обов'язків щодо забезпечення населення хлібом, законом передбачалися санкції за скоєння посадових правопорушень. Якщо котрийсь із піклувальників, одержавши гроші, що мали бути віддані у позику, не виконував цього, а привласнював гроші, з нього мало бути стягнуто 10000 драхм на користь міста. Так само якщо особа, обрана для закупівлі хліба, не віддавала відсотків з позики,

вона мусила сплатити такий самий штраф, а її майно контролери повинні були описати на користь тисячі у розмірі тієї суми, яку їй необхідно було повернути у вигляді відсотків. Окрім штрафу контролери мусили піддати правопорушника додатковому покаранню у вигляді атимії (ατιμία) [19, с.212] – позбавлення громадянських прав на термін, поки він не виплатить грошей.

Тисячникам, котрі обрали піклувальника, який не вніс застави, «Хлібним законом» заборонялося відмірювати належну їм частку зерна. Але якщо тисячники або деякі з них усе-таки висловлювали бажання сплатити гроші, які не вніс до міської скарбниці обраний ними піклувальник, то їм повинна бути надана можливість (одержувати хліб), і, відповідно внесений ними виплаті, вони мали право отримувати належний їм хліб з моменту сплати ними грошей.

Нікому не дозволялося вживати гроші, зібрані на закупівлю хліба, або відсотки з них, ні з якою іншою метою, окрім як на безкоштовний розподіл зерна (ситонію). Якщо ж притан ставив до порядку денного Народних зборів, оратор вносив пропозицію або якщо голова Народних зборів ставив на голосування питання про те, що гроші, призначені для закупівлі хліба, можуть бути вжиті на щось інше, то на особу, винну в цьому, мав бути накладений штраф у 10000 драхм. Те ж саме відбувалося, якщо скарбник або піклувальник, чи обраний для закупівлі хліба, або сам покупець хліба «віддадуть або вживуть гроші на що-небудь інше, окрім як на хліб, який має розподілятися безкоштовно» (№ 430, с.271 [14]).

Таким чином, проаналізувавши текст самоського «Хлібного закону» маємо можливість констатувати, що вже за часів античності було напрацьовано певний досвід діяльності, спрямованої на забезпечення продовольчої безпеки держави. Дана проблема не втратила актуальності й донині. Адже й тепер будь-яка держава прагне надавати громадянам можливості задовольняти свою потребу у продуктах харчування. Нині є кілька способів визначення забезпеченості продовольчими продуктами

населення. Серед основних, зазвичай, виокремлюють показники забезпеченості населення продуктами харчування, потрібними для підтримання звичної фізичної активності, а також спроможності населення придбати необхідні продукти харчування. Як бачимо, ці ж питання хвилювали законодавця вже за доби античності. Окрім того, нагальну необхідність зараз, як і в давнину, становить також забезпечення оптимального режиму правового регулювання суспільних відносин у сфері виробництва та торгівлі, за якого б зберігався баланс між інтересами товаровиробників і торгівців продовольством, з одного боку, та споживачами – з іншого. Не менш важливим є й виключення можливостей для зловживань посадовців, відповідальних за забезпечення населення продовольчими товарами. Ці завдання нині постають і перед українським урядом. Їхньому вирішенню до певної міри може сприяти вивчення історичного досвіду, зокрема й зарубіжного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Курман Т. В. Правове забезпечення продовольчої безпеки в Україні: національний та міжнародний аспект / Т. В. Курман // Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика : монографія / А. М. Статівка, В. Ю. Уркевич, В. М. Корнієнко та ін. ; за ред. А. М. Статівки. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2010. – С. 82–101.
2. Гойчук О. І. Продовольча безпека в Україні і світі / О. І. Гойчук. – К. : Наукметодцентр аграрної науки, 2003. – 114 с.
3. Ильина З. М. Проблемы продовольственной безопасности и их решение: теория, методология, практика / З. М. Ильина. – Мн. : Бел НИИЭИ АПК, 1998. – 125 с.
4. Ильина З. М. Научные основы продовольственной безопасности / З. М. Ильина. – Мн. : ООО «Мисанта», 2001. – 227 с.
5. Греков Л. Д. Земельні відносини та продовольча безпека України: сучасний стан, аналіз, перспективи / Л. Д. Греков, А. В. Кузьмін, А. Д. Юрченко // Національна безпека:

український вимір. – 2010. – Вип. 7 (26). – С. 101–122.

6. Тригуб А. Ю. Адміністративно-правове забезпечення продовольчої безпеки України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук, спец. : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / А. Ю. Тригуб ; Нац. ун-т біоресурсів і природокорист. України. – К., 2012. – 18 с.

7. Римская декларация о всемирной продовольственной безопасности и План действий Всемирной встречи на высшем уровне по проблемам продовольствия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rau.su/observer/N3-4_97/019.htm. – 13.11.1996.

8. Кадеев В. И. Экономические связи античных городов Причерноморья в I в. до н.э. – V в. н.э.: на материалах Херсонеса / В. И. Кадеев, С. Б. Сорочан. – Х. : Вища шк. Изд-во при ХГУ, 1989. – 134 с.

9. Фролов Э. Д. Греческие тираны (IV в. до н.э.) / Э. Д. Фролов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1972. – 200 с.

10. Berve H. Die Tyrannis bei den Griechen. Bd. I–II / H. Berve. – München : C.H. Beck, 1967. – XXIV. – 796 s.

11. Самос [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Самос>.

12. Сирийская война [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Сирийская_война.

13. Sylloge inscriptionum graecarum a G. Dittenbergero condita et acuta, nunc tertium edita. – Lipsiae, 1915–1923. – № 976.

14. Античный способ производства в источниках / под ред. С. А. Жебелева // Известия ГАИМК. – 1933. – Вып. 78. – 596 с.

15. Надписи Ольвии (1917–1965 гг.). – Л. : Наука, 1968. – 132 с.

16. Белецкий А. А. «Благосклонно внимающий герой» в Ольвии / А. А. Белецкий // Вестник древней истории. – 1969. – № 1. – С. 155–161.

17. Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма / Е. И. Леви. – Л. : Наука, 1985. – 152 с.

18. Древнегреческие календари [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/906910>.
19. Гавриленко О. А. Античні держави Пі-внічного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.) : монографія / О. А. Гавриленко. – Х. : Парус, 2006. – 352 с.

Гавриленко О. А. З досвіду античного законодавства про продовольчу безпеку (Самос, II ст. до н.е.): історико-правове дослідження / О. А. Гавриленко// Форум права. – 2013. – № 4. – С. 47–52 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_4_10.pdf

Досліджено історичні обставини появи та зміст маловідомого джерела античного права – самоського «Хлібного закону», яким визначалися основні напрямки забезпечення продовольчої безпеки полісу. Зроблено висновок, що, незважаючи на римське панування, до його підґрунтя було покладено давньогрецьке право. Адже подібні норми бачимо й в інших нормативно-правових актах еллінських полісів, що збереглися до нашого часу.

Гавриленко А.А. Из опыта античного законодательства о продовольственной безопасности (Самос, II в. до н.э.): историко-правовое исследование

Исследованы исторические обстоятельства появления и содержание малоизвестного источника античного права – самосского «Хлебного закона», которым определялись основные направления обеспечения продовольственной безопасности полиса. Сделан вывод о том, что, несмотря на римское господство, в его основу было положено древнегреческое право, поскольку подобные нормы содержатся и в других нормативно-правовых актах эллинских полисов, сохранившихся до нашего времени.

Gavrylenko A.A. From the Experience of Ancient Legislation on Food Security (Samos, II Century BC): Historical and Legal Research

The paper observes the historical circumstances of the appearance and content of a little-known source of ancient law – Samos «Corn Law», which defined the main directions of ensuring food security policy. It was concluded that, despite the Roman domination, it was based on the law of the ancient Greek, because such provisions are contained in other legal acts of the Hellenic policies, which have survived to our time.